

शैक्षणिकता र अनुसन्धानका सन्दर्भमा नारीवाद

राजेन्द्र खनाल (पिएच.डी.)

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर, काठमाडौं
sauravabhirk@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नारीमैत्री शैक्षणिकता तथा अनुसन्धानका सन्दर्भसहित नारीवादी मान्यतामाथि चर्चा गरिएकाले सैद्धान्तिक ढाँचाको बनेको छ। यस लेखको मूल उद्देश्य नारीवादका विविध आयामसहित नेपालका परिवेशमा नारीमैत्री शैक्षणिकता एवम् अनुसन्धानका सन्दर्भ प्रस्तुत गर्नु हो। प्रयोगात्मक सन्दर्भ एवम् अनुसन्धानलाई केन्द्र बनाइएको भए पनि यो वर्णनात्मक प्रस्तुति रहेको विश्लेषणात्मक ढाँचाको लेख हो। यसमा सैद्धान्तिक पक्षको यथेष्ट चर्चा गरी उपयोगमा कसरी ल्याउन सकिन्छ भन्नेबारेमा सरल दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ। यस लेखमा नारीवादका विविध आयामहरूको चर्चा गरिएको छ। यसअन्तर्गत उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद, आमूल नारीवाद, समाजवादी नारीवाद तथा समकालीन नारीवादको सैद्धान्तिक स्वरूप निरूपण गरिएको छ। उक्त विविध नारीवादका मूल मान्यता उद्घाटन गर्दै नेपाली समाजमा प्रचलित लैङ्गिक सन्दर्भको नमुनासमेत दिइएको छ। यसका साथै नेपालका शिक्षण संस्थामा रहेको लैङ्गिकतासँग सम्बद्ध सूक्ष्म समस्याको पनि चिनारी दिइएको छ। नारीमैत्री शिक्षणका सन्दर्भसहित लैङ्गिक तथा नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि लैङ्गिक तथा नारीकेन्द्री जिज्ञासासमेत प्रस्तुत गरिएको छ। त्यस्तै नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि क्षेत्र र तीसँग सम्बद्ध नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि विधि तथा प्रक्रिया सुझाइएको छ। सैद्धान्तिक प्रारूपको भए पनि यो लेख शिक्षक एवम् अनुसन्धातालाई लैङ्गिक दृष्टिमा सन्तुलित शिक्षण एवम् सचेतताकेन्द्री अनुसन्धान गर्न सहयोगी बन्ने अपेक्षा गरिएको छ। साथै लैङ्गिक दृष्टिमा सन्तुलित धारणा निर्माण गर्न तदनुकूल शिक्षण एवम् अनुसन्धानका लागि बढी उपयोगी हुने अपेक्षासमेत गरिएको छ।

मुख्य शब्दावलीहरू : नारीवाद, यौनिकता, लैङ्गिक सन्तुलन, नारीमैत्री शिक्षण, नारीमैत्री अनुसन्धान

विषयपरिचय

लैङ्गिक रूपमा समानता कायम गराउने र नारीहरूका अधिकारको वकालत गर्ने सैद्धान्तिक मान्यता नै नारीवाद हो (अली, १९९६, पृ. १०८)। नारीवादी सिद्धान्तले आस्तित्विक परिचयको कल्पना गर्छ र महिलाहरूको तहगत परिचय निर्धारण गर्नुका साथै राजनैतिक

प्रतिनिधित्वको वैधानिक स्थापनामा जोड दिन्छ (बट्लर, १९९०, पृ.०१) । परम्परागत रूपमा चलिरहेको पितृसत्ताका विरुद्धमा नारीकेन्द्री विचारहरू नारीवादमा जन्मिएका हुन् जसले नारीका निजी तथा सार्वजनिक जीवनको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दछ । महिलालाई आफ्नो स्वतन्त्र जीवनको अस्तित्त्वा केन्द्रित हुन आग्रह गर्दछ । नारीवादलाई स्त्रीवादका नामबाट गौतम (२०६४) द्वारा यसरी चर्चा गरिएको छ : स्त्रीवाद एउटा त्यस्तो बौद्धिक तथा व्यावहारिक आन्दोलन हो जो सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक आदि अनेक क्षेत्रमा स्त्रीजातिको पक्षबाट बोल्दछ, यसमा ती विचार, विश्वास, आस्था र आन्दोलनहरू पर्दछन् जसबाट नारीको हितको विकासमा सघाउ पुग्छ भन्ने ठानिन्छ । स्त्रीवाद नारीसम्बन्धी त्यस्तो सिद्धान्त हो जसले नारीलाई मुक्ति दिन, उठाउन, आत्मनिर्भर बन्न बल दिन्छ ।

नारीवादी समालोचकको प्रारम्भिक प्रयत्न नै साहित्यको शास्त्रसम्मत 'भाले' इतिहास परम्परालाई उल्टाउनु, धर्म सूत्रात्मक लैङ्गिक रुढिबद्धतालाई नङ्ग्याउनु र नारी रचनाकारका कृतिहरूको पुनर्व्याख्या गर्नु वा तिनीहरूलाई पुनर्जीवन प्रदान गर्नेतर्फ परिलक्षित थियो (भट्टराई, २०६१, पृ. ७१) । नारीवादीहरूले महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक उत्थानलाई प्राथमिकता दिन्छन् । नारीवादको वास्तविक रूप एकाधिकारवादी पितृसत्तात्मक मानसिकताबाट नारीहरूको मुक्तिमा देखिन्छ, र यस्ता रचनामा पनि त्यही आग्रह राखिन्छ । यौनका रुढिलाई चिरेर जीवनको नयाँ आकासमा समान जिजीविषाका साथ उड्ने प्रवृत्ति पनि नारीवादको मूल तन्तुका रूपमा देखिन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ.११७) । टाइसन (२००६) द्वारा नारीवादीले पितृसत्ताबाट महिलाहरू आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, मनोवैज्ञानिक रूपमा दमित भएको कुरा प्रस्तुत गरिनुपर्ने; पितृसत्ताले महिलालाई अन्य, वस्तु, सीमान्त ठानेको र पुरुषवादी नियम र मानकबाट महिलामा अपूर्णता रहेको ठानिने कुरा व्यक्त हुनुपर्ने; पश्चिमी दार्शनिक धरातल पूर्ण रूपमा पितृसत्ता केन्द्री भएकाले त्यसको वास्तविकता प्रस्तुत गर्नुपर्ने, लिङ्ग जैविक निर्धारण हो तर लैङ्गिकता समाज तथा संस्कृतिबाट निर्मित हो भन्ने विभिन्न महत्त्वपूर्ण मान्यताहरू प्रस्तुत गरी विचारको प्रवाह गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त भएको छ । नारीत्व र पुरुषत्वको धारणा तथा व्यवहार सामाजिक एवम् सांस्कृतिक संरचनाले निर्माण गरेको हो । नेपाली समाजमा लैङ्गिक सशक्तीकरण, सचेतना एवम् सन्तुलनका क्षेत्रमा अपेक्षाकृत परिवर्तन भइरहेकै छ । यसै सिलसिलालाई अझ सघन बनाउनका लागि नारीकेन्द्री शिक्षण तथा नारीकेन्द्री अनुसन्धानमा थप सक्रिय बन्न अभिप्रेरणा प्रदान गर्ने हेतुले यो लेख तयार गरिएको हो ।

विधि

प्रस्तुत लेखमा विश्लेषणात्मक तथा वर्णनात्मक विधि अपनाइएको छ । पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको यस लेखमा नारीवादी मान्यता तथा नारीकेन्द्री

शिक्षण एवम् अनुसन्धानका पक्ष समावेश गरिएको छ। यस लेखमा नारीवादी मान्यता, नारीकेन्द्री शिक्षण एवम् अनुसन्धानसँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई स्रोत सामग्री बनाइएको छ। यस लेखलाई शिक्षण तथा अनुसन्धानको मार्गचित्र बनाउने प्रयास गरिएको छ।

व्याख्या तथा विश्लेषण

नारीवाद

पुरुषवादको एकाधिकार र हैकमका विरुद्धमा स्त्रीहरू पनि सचेत बन्न थालेपछि, नारीवादको जन्म भएको मानिन्छ। विश्वमा नारीवाद र नारी चेतनाको बीजारोपण गर्ने कृतिका रूपमा सिमोन द बुभाको *द सेकेन्ड सेक्स* तथा एड्गेल्सको *परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति* रहेको जनाइएको छ। नारीवादी आन्दोलन सन् १८४८ को सेनेका फल्स कन्भेन्सन मानिन्छ। नेपालमा भने २०४० सालपछि मात्र नारीवादी चेतनाको सुरुआत भएको हो। पाश्चात्य जगत्मा नारी जागरणको प्रारम्भ सामाजिक राजनीतिक तहमा व्यक्तिगत ढङ्गले १८ औं शताब्दीमा र साङ्गठनिक ढङ्गले १९ औं शताब्दीको मध्यतिरबाट भएको पाइन्छ। नारी जागरणमूलक लेखनको प्रारम्भ भने सन् १७९२ मा प्रकाशित मेरी वल्स्टोनक्राफ्टको *अभिन्डीकेसन अफ द राइट्स अफ उमन*बाट भएको मानिन्छ, यद्यपि महिला लेखन भने इ.पू. छैटौं शताब्दीकी सफ्फोदेखि नै प्रारम्भ भएको थियो। नारीवादी विचार परम्परागत रूपमा चलिरहेको पितृसत्ताका विरुद्धमा जन्मिएका हुन् जसले नारीका निजी तथा सार्वजनिक जीवनको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दै लैङ्गिक सन्तुलनका पक्षमा वकालत गर्छन्। नारीवादी सिद्धान्तले महिला समानताको खोजी गर्नुपर्ने तथा लैङ्गिक मुद्दामा सचेतनापूर्वक कार्य गर्नुपर्ने मान्यता राख्छ।

नारीवादको विकास अठारौं शताब्दीको उत्तरार्धबाट सुरु भएको हो। नारीवादी चेतना र मान्यता अहिलेसम्म आइपुग्दा अत्यन्त सघन र प्रभावकारी बन्दै गइरहेको छ। मूलतः 'नारीबाट नारीका बारेमा नारीका लागि' भन्ने नारा नारीवादले अपनाइरहेको पाइन्छ। लैङ्गिक चेतना तथा लैङ्गिकताको विकासका लागि नारीवाद महत्त्वपूर्ण स्रोतका रूपमा रहे पनि लैङ्गिकताको सन्तुलित मूल्याङ्कन तथा विश्लेषणका लागि आमूल नारीवाद पितृसत्ताको मात्र नभएर पुरुषकै निषेधतर्फ गतिशील रहेकाले यो उग्र नारीवादमा समेत रूपान्तरण भइरहेकाले सन्तुलित दृष्टिबाट गति लिनुपर्ने देखिन्छ। नारीवाद विभिन्न विकासका चरणहरू पार गरिरहेको छ। ती प्रमुख चरणहरू यसप्रकार छन्:

उदार नारीवाद : नारीवादी चेतनाको प्रारम्भदेखि सन् १९६० को समयसम्ममा देखा परेको मान्यता हो। यसलाई 'नारीवादको पहिलो धार' पनि भनिन्छ। फ्रान्सेली क्रान्ति (सन् १७८९) बाट नारीका अधिकारका बारेमा आवाज उठेपछि, उदार नारीवादको बीजारोपण भयो

(पिल्चर एन्ड ह्वेलहेन, २००४, पृ. ५२)। मेरी वल्स्टनक्राफ्टको सन् १७९२ मा प्रकाशित *भिन्डीकेसन अफ द राइट्स अफ उमनले* महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। उक्त कृतिमा पेसागत पहिचान सम्पत्तिको स्वामित्व, विवाह र पारपाचुके आदि पक्षहरूमा महिलाको समान अधिकार स्थापना गर्नका लागि निजी तथा सार्वजनिक रूपमा रहेको पितृसत्तासँग सङ्घर्ष गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याइएको छ। उदार नारीवादले महिलाले पनि पुरुषले सरह कानुनी वा वैधानिक, शैक्षिक, राजनैतिक अधिकार पाउनुपर्ने मान्यता अगाडि बढायो। उदार नारीवादले महिलाले पनि पुरुषले सरह कानुनी वा वैधानिक, शैक्षिक, राजनैतिक अधिकार पाउनुपर्ने मान्यता अगाडि बढायो। उदार नारीवाद राजनैतिक विचारको प्रशिक्षणबाट विकसित भएको हो। यसमा महिलाको राजनैतिक, आर्थिक तथा सामाजिक स्तरमा क्रमबद्ध परिवर्तनको आवश्यकता औल्याइएको थियो। असमान सामाजिक संरचनाबाट कसैले पनि लाभ लिन नसक्ने, यस्तो व्यवस्थाले काममा असमान श्रेणी निर्माण गरेकाले महिला तथा पुरुष दुवै मर्कामा परेको निष्कर्ष निकालियो। सामाजिक संस्थागत संरचनाभन्दा पनि यौनिक विभेद र व्यक्तिगत मनोवृत्ति अझ बढी विभेदकारी रहेकाले त्यसले लैङ्गिक भिन्नता जटिल बनाएको धारणा उदार नारीवादले सार्वजनिक गर्‍यो (लुइटेल, २००८, पृ. ९९)। यस धारमा नारीवादी मान्यतासँग निकट रहने र सम विचार राख्ने पुरुषहरू पनि सहयोगी बन्छन् भन्ने सापेक्ष मान्यता प्रस्तुत गरिएको थियो।

मार्क्सवादी नारीवाद : मार्क्सवादी नारीवादको बीजारोपण कार्ल मार्क्सको दृष्टिकोणमा आधारित फ्रेडरिक एङ्गल्सद्वारा सन् १८८४ मा तयार पारिएको *ओरिजिन अफ द फेमिली, प्राइभेट प्रपर्टी एन्ड द स्टेट*बाट भएको हो। उक्त कृतिमा लैङ्गिक विभेदको मूल कारण अर्थ व्यवस्था मान्दै समाजका दुई वर्ग (पुँजीपति र सर्वहारा) रहेसम्म आर्थिक विभेद कायम रहने तथा आर्थिक विभेदबाट नै लैङ्गिक विभेद र दमन उत्पन्न हुने कुरा प्रस्तुत छ। वर्गीय विभेद अन्त्य हुन सकेको खण्डमा लैङ्गिक विभेद पनि समाप्त हुने दृष्टिकोण मार्क्सवादी नारीवादले अगाडि सारेको छ। पुँजीवादी पितृसत्ताले श्रम, ज्याला, उत्पादन र वितरणका सवालमा लैङ्गिक विभेद उत्पन्न गराएको धारणा राख्दै यस मान्यताले पारिवारिक संरचनालाई आर्थिक एकाइको रूपमा व्याख्या गरेको छ। सम्पत्तिको स्वामित्वका कारण लैङ्गिक विभेद उत्पन्न भएको तथा महिलाहरूको वेश्यावृत्तिलाई पूर्ण रूपमा आर्थिक पक्षमा मात्र केन्द्रित गरी यौनिक दमनको अर्थपरक व्याख्या गर्दै महिलालाई आर्थिक रूपमा सक्षम तथा स्वनिर्भर बनाएर पुरुष सरहको स्थानमा पुऱ्याउन सकेको खण्डमा लैङ्गिक विभेद र दमन अन्त्य गर्न सकिने दृष्टिकोण मार्क्सवादी नारीवादीहरूले सार्वजनिक गरेका छन्। उत्पादन र वितरणका माध्यमलाई वर्गमा आधारित आन्दोलनले व्यवस्थित गर्न सके मात्र लैङ्गिक दमन र शोषण अन्त्य हुन सक्छ (पिल्चर एन्ड ह्वेलहेन, २००४, पृ. ७५)। मार्क्सवादी नारीवादले महिलालाई सार्वजनिक उद्योगमा प्रवेश गराउने, महिला शोषणको अन्त्य गर्ने, परिवारलाई पुँजीवादी अर्थ

व्यवस्थाको एकाइबाट टाढा राख्ने, महिलाको आर्थिक कल्याण र स्वनिर्भरता कायम गर्ने मान्यतालाई जोड दिएको छ (अर्याल, २०६८, पृ. १७६)। महिलाहरू कमजोर तथा अधीनस्थ बन्नुमा जैविक कारण नभएर सामाजिक संरचना, आर्थिक व्यवस्था र सम्बन्धले प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेकाले लैङ्गिक अधीनस्थता अन्त्य गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता मार्क्सवादी नारीवादको रहेको छ।

मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद : मनोविज्ञानका प्रणेता फ्रायडले पुरुष वा पुलिङ्ग प्रधान तथा स्त्रीलिङ्ग गौण रहेकाले सामाजिक संरचना, जैविक आधार चेतन र अर्धचेतन संवेग तथा मानसिक अनुभवले स्त्री दोस्रो दर्जामा पर्दछन् भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्दै मूल रूपमा यौनिक मनोविज्ञानलाई सशक्त ढङ्गले प्रस्तुत गरे। मनोविश्लेषणात्मक नारीवादीहरूले फ्रायडको स्त्री अर्धचेतन र चेतन रूपमा नै द्वितीयक छन् भन्ने मान्यतालाई बेवास्ता गर्दै उनको मनोदार्शनिक पक्षलाई आधार बनाएर नारीवादी कोणबाट व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन्। पुरुषले आफ्नो मृत्युको डर तथा वंश विनाशको त्रासबाट कुनै समयमा आफू परास्त भइन्छ कि भन्ने सन्त्रासबोधका कारणले पितृसत्तालाई जोगाएर नारीमाथि दमन, शोषण तथा अधीन कायम राख्नुपरेको विश्लेषण मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद प्रस्तुत गरेको छ। पुरुषले आफूसँग पुनर्उत्थानको साधन नभएकाले त्यस्तो सन्त्रास बोध गरेको हुन सक्ने विश्लेषण गर्दै पुरुषले आफ्नो व्यक्तित्व तथा अस्तित्व स्थापित र दिगो राख्नका लागि कला, धर्म, दर्शन, विज्ञान, धन, हतियार आदिको निर्माण तथा संरक्षण गरेको कुरासमेत उल्लेख गरिएको छ। स्त्रीमा हुने पुनर्उत्पादन क्षमताका कारण पुरुषहरूमा ईर्ष्या उत्पन्न हुने, आफूले त्यो योग्यता प्राप्त गर्न नसकेका कारणले महिलाको प्रजनन प्रक्रियामा आफ्नो नियन्त्रण राख्दै, महिला तथा सन्तान आफ्नो स्वामित्व भएको दावी गरेर सन्तानलाई पैतृक थर र वंशको पहिचान तथा निरन्तरता प्रदान गर्दछ भन्ने विश्लेषण गरिएको छ।

बालबालिकाका निर्माणात्मक आधार वर्षहरूमा यौनिकता र आनन्दभन्दा संवेग र चिन्ताबाट परिचालित हुन्छन् (पिल्चर एन्ड ह्वेलहेन, २००४, पृ. १२१)। बालबालिकाका प्रारम्भिक वर्षहरूमा खास गरी सामाजिक सांस्कृतिक आधारबाट निर्माण भएको पारिवारिक संरचनामा पहिलो भाषा आर्जन गरिरहँदा पितृसत्तात्मक साङ्केतिक शब्दभण्डार र तदनुसृतका भाषिक व्यवहारहरू गर्दै अचेतन रूपमा लैङ्गिक विभेदको मनोविज्ञानमा परिपोषित हुन्छन् भन्ने विश्लेषण गरिएको मनोविश्लेषणात्मक नारीवादीले पितृसत्ता कायम राख्न पुरुष उद्दत रहनुमा उनीहरूको व्यक्तित्व, अस्तित्व, हीनता, वंश परम्परा, अभाव आदि रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्। अर्कातर्फ जैविक शारीरिक संरचना तथा यौनिकता सम्बन्धभन्दा पनि प्रारम्भिक वर्षहरूमा संवेदना र सामाजिक संरचनाबाट बालमनोविज्ञान विकसित हुने हुनाले लैङ्गिक विभेद मनोवैज्ञानिक रूपमा स्थापित तथा संरक्षित भएको धारणा प्रस्तुत गरिएको छ।

आमूल नारीवाद : नारीवादी आन्दोलन र मान्यतामा देखापरेको दोस्रो धारलाई आमूल नारीवाद भनिन्छ। सन् १९६० को दशकदेखि आमूल नारीवादको सुरुआत भएको सन् १९६८ मा भएको अमेरिकी सुन्दरी प्रदर्शन (युवतीहरू भित्री लुगा, कृत्रिम सुन्दरता र अग्ला जुत्ताहरूमा वस्तुसरह सजिएका थिए) का विरुद्धमा महिलाको स्वतन्त्रता तथा महिलालाई स्वतन्त्रताको आवाहन गरिएपछि आमूल नारीवादको उठान भएको हो (क्रोलोके एन्ड सोरेन्सन, पृ. २००६)। यस धारमा विभिन्न आन्दोलन, सक्रियता तथा संस्थाहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको जस्तो कि, पाश्चात्य वाम आन्दोलन, विद्यार्थी आन्दोलन, भियतनामी युद्ध विरोधी आन्दोलन, लेज्वियन र गे आन्दोलन, नागरिक आन्दोलन तथा काला शक्तिको आन्दोलन आदि यस्ता आन्दोलनले पुँजीवाद र साम्राज्यवादको आलोचना गर्दै वर्ग, कालाजाति, महिला, समलिंगी तथा वैचारिक क्षेत्रका उपेक्षित तथा दमित समूहको अस्तित्व र रुचिमा आफ्नो सक्रियता केन्द्रित गरेका थिए। महिलालाई गृहस्थीमा सीमित गर्नु, सन्तान उत्पादन कार्यमा मात्र संलग्न तुल्याउनु, पारिश्रमिकविहीन श्रममा लगाउनुजस्ता कार्य विपरीत लिङ्गीय यौनिकताका कारणबाट भएको र पुरुषलाई सामाजिक रूपमै शक्तिशाली बनाइएकाले त्यस्ता यौनिक राजनीतिका विरुद्ध महिलाहरू सशक्त रूपमा सक्रिय भई आफ्नो अस्तित्व र शरीरमाथि आफ्नै अधिकार तथा निर्णय हनुपर्ने धारणासहित आमूल नारीवादी मान्यता अगाडि बढ्यो।

सिमोन द बुभाको द सेकेन्ड सेक्स (१९४९) तथा बेटी फ्रिडानको द फेमिनिन मिस्टिक (१९६३) लाई आधुनिक नारीवादीले महत्त्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा ग्रहण गरेको पाइन्छ। महिलाहरू ऐतिहासिक रूपमा नै सीमान्तकृत रहेका तथा सांस्कृतिक र सामाजिक रूपमा विभेदमा परेको कुरा सघन रूपले प्रस्तुत गरियो (पिल्चर एन्ड ह्वेलहेन, २००४, पृ. १४५)। पितृसत्तात्मक यथार्थमा अडेको सामाजिक संरचना परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्दै नागरिक अधिकारका लागि राजनीतिक आन्दोलन उठान गर्ने धारणा अगाडि सारियो। फलस्वरूप साना वैचारिक समूह खडा गरी सचेतना अभिवृत्ति, प्रत्यक्ष कार्य तथा प्रदर्शन गर्ने कार्य भए। सडक नाटक, तत्काल सञ्चारजस्ता कार्यले आमूल नारीवादलाई अमेरिका र युरोपभर साठीको दशकमा विस्तार गरेको काट मिलेटले *सेक्सुअल पोलिटिक्स* माफत उठान गरेका लैङ्गीक मुद्दालाई समेत आमूल नारीवादीले महत्त्वका साथ बहस गरी विस्तार गरे। परिवार, गर्भपतन, यौनिकता, श्रममा लैङ्गीक विभेद, बलात्कार र घरेलु हिंसा आदिका सन्दर्भमा घनीभूत छलफल गरी पितृसत्ताका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्ने आन्दोलनका रूपमा आमूल नारीवाद विकसित भएको देखिन्छ।

आमूल नारीवादले पितृसत्ता पूर्ण रूपमा समाप्त पारी महिला सशक्तीकरण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक राजनैतिक तथा यौनिक आदि क्षेत्रमा

महिलालाई शोषण र दमन गरिएकाले तत्तत् क्षेत्रमा पुनर्संरचना तथा पुनर्निर्माणको आवश्यकता औल्याइएको छ। महिलाले आफ्नो शरीरमा आफ्नै अधिकार कायम राख्न पाउनुपर्ने तथा उपयुक्त विविध क्षेत्रमा आफ्नै स्वामित्व र निर्णय लागु हुनुपर्ने आवाज उठाउँदै नारीवादलाई सशक्त बनाइएको छ। विपरीत लिङ्गी यौनिकताका कारणले पनि महिला दमित हुनु परेकाले महिला समलिङ्गी यौनिकताले मात्र महिला दमन हटाउने धारणा राख्दै जैविक तथा प्राकृतिक संरचनाका विरुद्ध केन्द्रित भई पुरुषलाई निषेध गर्ने उग्र नारीवादी धारमा रूपान्तर भइरहेकाले यसको आलोचना पनि भइरहेको छ।

समाजवादी नारीवाद : मार्क्सवादी नारीवाद तथा आमूल नारीवादको सैद्धान्तिक अन्तर्क्रियाबाट समाजवादी नारीवादको उदय भएको हो (अर्याल, २०६८, पृ. १९७)। उपर्युक्त दुई नारीवादको मिश्रित वा मिलनबिन्दुका रूपमा समाजवादी नारीवादको विकास भएकाले आर्थिक, यौनिक, सामाजिक तथा राजनैतिक लैङ्गिक दमन, उत्पीडन तथा महिला अधीनतालाई व्याख्या गरी सामाजिक सन्दर्भमा लैङ्गिक सन्तुलनको अपेक्षा गर्ने यस वादले पुरुषबाट मात्र नभएर उच्च महिलाबाट निम्न महिला शोषित हुनु परेको जनाउँछ। सामाजिक संरचनाअनुरूप जाति, प्रजाति, उमेर, यौनिकता, परिवेश, वर्ग, क्षेत्र आदिमा विविध खालका महिला दमन भइरहेकाले लैङ्गिकताका सवालमा गहन अध्ययन र विश्लेषण गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ। लैङ्गिक दमनको महत्त्वपूर्ण कारण पितृसत्ता भए पनि सम्पूर्ण रूपमा पितृसत्ता लैङ्गिक विभेदको स्रोत होइन भन्ने मान्यता यस धारमा देखिन्छ। गोरा महिलाले काला महिलालाई गर्ने विभेद, एक धर्मका महिलाले अर्को धर्मका महिलालाई गर्ने विभेद, उच्च वर्गका महिलाले निम्न वर्गका महिलालाई गर्ने विभेद, सहरीया महिलाले ग्रामीण महिलालाई गर्ने विभेद, माथिल्लो जात मानिएका महिलाले तल्लो जात मानिएका महिलालाई गर्ने विभेद आदिजस्ता सामाजिक क्षेत्रमा देखिने महिला विभेदलाई समाजवादी नारीवादले सघन विश्लेषण गरेको छ। समाजवादी नारीवाद सैद्धान्तिक रूपमा मार्क्सवादी नारीवादबाट बढी प्रभावित रहेको छ। महिलाका अनुभवसहित उनीहरूले भोग्नुपरेका सम्पूर्ण दमन तथा विभेदको उजागर गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याउँदै ऐतिहासिक भौतिकवादका आधारमा सामाजिक संरचना र महिलाको स्थान तथा भूमिकाको विश्लेषण गर्नुपर्ने तथा मानवतावादी दृष्टिले लैङ्गिक विभेदलाई अन्त्य गरी उत्पादन र वितरणमा समानता कायम गरी महिलालाई सामर्थ्यवान् तुल्याउनुपर्नेजस्ता मान्यता अगाडि सारेर समाजवादी नारीवाद अतिवादी मान्यताका विपक्षमा उभिएको सन्तुलित नारीवादी मान्यता हो।

पुँजीवादी पितृसत्ताले महिला अधीनतालाई प्रश्रय दिएको तथा सामुदायिक रूपमा महिलाहरू पिछडिएको निष्कर्ष समेत यस नारीवादले निकालेको छ। कतिपय नारीवादीले त समाजवादी समाजमा पनि पुँजीवादी समाजमाजस्तै महिलाहरू शोषित र उत्पीडित भइरहेको धारणा

सार्वजनिक गरेका छन् । यस वादले पुरुषको निषेधलाई स्वीकार गर्दैन र निजी सम्पत्तिको अन्त्यसँगै विभेद अन्त्य हुने कुरा पनि मान्दैन । तसर्थ यो न त आमूल नारीवादसँग मिल्छ न त मार्क्सवादी नारीवादसँग मिल्छ । सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिगत स्रोत र प्रभाव भने दुवै वादबाट स्वीकार गरेको समाजवादी नारीवादले जटिल रूपमा रहेका सामाजिक अवस्था र संरचनाहरूको सम्पूर्ण तहलाई मिहिन ढङ्गले विश्लेषण गरेको छ । सामाजिक सन्दर्भमा एउटा साक्षात् मान्यता स्थापित गरेको अर्थ, राजनीति, विचार, यौनिकता, संस्कृति, घरपरिवार, जातजाति, वर्ग, पेसा, धर्म आदिजस्ता पक्षहरूको समीचीन विश्लेषण गरी महिला तथा पुरुषको सहकार्यबाट सामाजिक विभेद र लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्नुपर्ने समन्वयात्मक धारणासहित स्थापित धारका रूपमा समाजवादी नारीवाद विकास भएको हो ।

समकालीन नारीवाद : नारीवादमा तेस्रो धारका रूपमा चिनिएको समकालीन नारीवाद बौद्धिकता र यथार्थ विश्लेषणमा आधारित मान्यता समकालीन समयमा देखापरेका नारी आन्दोलनका सफलता, विश्वव्यापीकरणको अवस्था, तेस्रो विश्वका महिला र तिनीहरूको अनुभवका साथै महिलामहिलाविच हुने विभेदलाई समेत प्राथमिकता साथ विश्लेषण गर्ने सन् १९८० को दशकबाट समकालीन नारीवादी आन्दोलन सुरुआत भएको मानिन्छ । विभिन्न मुलुकमा रहेका विविध क्षेत्रका महिलाको अवस्था, भूमिका, जीवनशैली र संवेदनाका पक्षलाई विश्वव्यापी रूपमा छलफलका विषय बनाउने काम यस वादले गर्छ (लुइटेल्, २००८, पृ. १०४) । विभिन्न पृष्ठभूमिमा रहेका विभिन्न महिलाको विभेदको अवस्थालाई पहिचान, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी त्यसलाई विश्वव्यापी मुद्दा बनाएर विभेद अन्त्यको लक्ष्य लिएको समकालीन नारीवादले महिला जागरण तथा सचेतनाका लागि शिक्षा र सञ्चारको आवश्यकता औँल्याउँछ । यस वादले लोकप्रिय संस्कृति, खासखास सङ्गीत, टी.भी., फिल्म तथा साहित्यको माध्यमबाट नारी चेतना र सशक्तीकरण गर्नुपर्ने (पिल्चर एन्ड ह्वेलहेन, २००४) धारणा पनि रहेको छ । यो नारीवादको तेस्रो धारका रूपमा विकास भइरहेको छ । यसले नयाँ विश्वका नयाँ पुस्तालाई उत्साहित गर्ने हुनाले यसलाई नयाँ नारीवाद पनि भन्ने गरिन्छ । यसलाई स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सक्रियताका आधारमा चारित्रीकरण गर्न सकिन्छ । यसले महिला विरुद्धका हिंसा, बेचबिखन, नग्नता, अङ्ग प्रदर्शन आदिका सवालमा व्याख्या विश्लेषण गर्छ । महिला अधिकारलाई विश्वव्यापीकरण गर्दै यसलाई महिला पहिचानको राजनीति भन्न सकिने (क्रोलोके एन्ड सोरेन्सन, २००६, पृ. १७) । यस समकालीन नारीवादअन्तर्गत काला महिलावाद, साम्राज्यवादी महिलावाद, तेस्रो विश्वका महिलावाद आदि उपधारहरू पनि विकसित भएका छन् । पछाडि परेका मुलुकहरूमा रहेका विभिन्न जाति, भाषा, धर्म, क्षेत्रमा रहने महिलाहरू अझ शोषित तथा उपेक्षित रहेकाले त्यस्ता पक्षहरूमा थप सचेतना आवश्यक रहेको धारणा यस वादले सार्वजनिक गरेको छ । समकालीन नारीवादले यौनिकता, वर्गीय दमन, राजनीति, सीमान्तकृत समुदायका महिला, प्रजातीयता, पुँजीवाद,

साम्राज्यवाद, औपनिवेशिकता, रङ्गभेदजस्ता पक्षमा केन्द्रित रहेर उनीहरूको पहिचानमूलक राजनीति तथा विविधतामा समानताको खोजी गर्न प्रत्येक महिलामा जागरणको आवश्यकता रहेको निष्कर्ष निकालेको छ ।

नेपाली समाजको लैङ्गिकता

१. म : हेलो मित्र : नमस्कार, के गर्दै हुनुहुन्छ ? म : भान्सामा खाना पकाउँदै ।
मित्र : म्याम कहाँ जानुभयो र ?
२. आमा : ल, ल चार दिन नहुँदै, कहाँ भान्सामा आएकी ? छोरी : के हुन्छ र ?
आमा : धत्, छुनु हँदै न । छोरी : किन ? आमा : धेरै मुख नचला ।
३. आमा : नरोऊ छोरा, नरोऊ छोरा : नाइ, मलाई चङ्गा नभए त रोइरहन्छु ।
आमा : आ.... के केटीजस्तै रोइरहेको ?
४. पति : हेलो, कता छौ ? पत्नी : ए, म त रमाको घरमा, महिला समूहको मिटिङ छ ।
पति : ल.., यहाँ दाजुहरू आउनुभएथ्यो ? एसो चियासिया खुवाउनपाए हुने ।
पत्नी : ल, ल म आइहालँ ।
५. युवती १ : ए, भन् न, तँलाई कस्तो केटा चाहिन्छ ? युवती २ : के सोधिराको ?
युवती १ : भन् न भन् । युवती २ : आफूभन्दा ४।५ वर्ष जेठो, टन्न पैसा भएको, मलाई पाल्न सक्ने भए त भइहाल्यो नि !

माथिका यी उदाहरण प्रतिनिधि घटना हुन् । यस्ता सयौं उदाहरण हाम्रो समाजमा व्यवहृत छन् । लैङ्गिक तथा यौनिक असन्तुलनलाई सचेततापूर्वक शिक्षा, अनुसन्धान तथा चेतनाको विकासका माध्यमबाट सन्तुलन कायम गरेर समानान्तर दिशामा अभिमुख भई मानवीय न्याय स्थापना गर्न सकिन्छ । यसका लागि शिक्षणमा नारीमैत्री मान्यता अपनाउन अनिवार्य देखिन्छ ।

शिक्षण संस्थाका सूक्ष्म समस्या

पितृसत्ताकेन्द्रित संरचना, विभेद, भूमिका आदि सबै पक्षमा देखिने गरी विभेद त छँदै छ । अझ नजानिँदो विभेद तथा त्यसको प्रभाव प्रत्येक शिक्षण संस्थामा परिरहेको देखिन्छ । जस्तै, छात्रा शौचालय थोरै वा एउटा मात्र, छात्राहरूले पालो नपाउने, कक्षामा फर्कन ढिला हुने, कक्षा सुरु भइसक्ने, छात्राहरू लाज मान्ने आदि परिवेश हाम्रा सबैजसो शिक्षणसंस्थाका दृश्य हुन् । फलस्वरूप उनीहरूमा शौचालय जान अप्ठ्यारो मान्ने, विद्यालय जान नै हिचकिचाउने, पानी कम खाने, विरामी पर्ने स्थिति पनि देखिन्छ । त्यस्तै मासिक पिरियडको समस्या र संवेदनशीलता, परिस्थितिमैत्री वातावरणको अभाव, आकस्मिक उपचार र प्याड आदिको

अव्यवस्था, आवश्यक सामग्री वितरण पुरुष शिक्षककै भूमिका आदिका कारण छात्राहरू विद्यालय जान अप्ठ्यारो मानिरहेका घटना प्रशस्तै छन् ।

लैङ्गिकता सिर्जनामा पनि शिक्षण संस्थाको अहम् भूमिका देखिन्छ । जस्तै, साना बालबालिकाले विद्यालयमा घन्टी बजाउने वा निर्देशनात्मक काम गर्ने पुरुष तथा खाजा बनाउने, सफा गर्ने महिला देखेर पनि लैङ्गिकता निर्माण हुने (घरमा पनि त्यस्तै देखिने) खेलकुदमा छात्रामैत्रीपन नहुने, विविध कार्यमा सहभागी नबनाइने छात्रको नेतृत्वमा समूह वा टोली बनाइने, छात्राहरू पनि नेतृत्वमा आउन नचाहने, प्रोत्साहन नगरिने समारोह आदिको तयारीमा दिइने भूमिकामा पनि विभेद प्रायः विद्यालय वा संस्थामा प्रमुख भूमिकामा पुरुष मात्र मासिक पिरियडको समयलाई बेवास्ता गरी विविध प्रतिस्पर्धा गराइने तर छात्राहरू बाध्यतावश सहभागी हुन नपाउने स्थिति पनि छ । साथै अभै कतिपय पाठ्यपुस्तक तथा कार्यकलापमा पाठहरू, तिनका अभ्यास, उदाहरण, चित्र, सामग्री आदि सबैमा विभेद भल्कने विषय प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । छात्रालाई बढी यौनिकता वा सुन्दरतासँग सम्बद्ध खेलतर्फ मात्र लक्षित गर्नुले पनि लैङ्गिकता सिर्जना गरिरहेको हुन्छ ।

नारीमैत्री शिक्षण

क्याथलिन विलरले नारीमैत्री शिक्षण नारीवादी सिद्धान्तमा आधारित मान्यता भन्दै त्यस्तो शिक्षणले संज्ञानात्मक मूल्य, शिक्षण कौशल, विषयवस्तुका प्रकृति र मान्यता, कक्षा सहभागिता एवम् प्रयोग तथा शिक्षार्थी शिक्षक अन्तर्सम्बन्धमा नारीवादी दृष्टि अँगाल्छ भनेकी छन् । कक्षाकोठाभित्र निर्देश गरिने शिक्षणलाई मान्यता दिन नहुने विचार राख्ने पाउलो फेरेले समीक्षात्मक शिक्षणलाई नारीमैत्री शिक्षणको आधार स्तम्भ मानेका छन् । बेल हुक्सले नियन्त्रित र परम्परागत कक्षा शिक्षणबाट विद्यार्थीको मौलिकतामा ह्रास आउने भएकाले शिक्षार्थीको समक्षमता, आत्मविश्वास र शक्ति विकासका लागि शिक्षक शिक्षार्थी सहकार्यात्मक शिक्षणमा केन्द्रित हुन आग्रह गर्दै शिक्षणमा जति बढी स्वतन्त्रता प्राप्त भयो त्यति नै सिकाइ सम्भव हुने मान्यता राखेकी छन् । ब्रसन, बन्नेट र भिक्टोरियाले कक्षाकोठामा शक्तिको विकेन्द्रीकरण गर्दै शिक्षार्थीलाई उनीहरूका दृष्टिकोण, यथार्थ, ज्ञान तथा आवश्यकताबारे सघन आवाज मुखरित गर्न उत्साहित गर्नुपर्छ जसका कारण कक्षाकोठाभित्र र बाहिर समाज वा समुदायमा समेत सक्रियता तथा सहभागिता बढाउँछ र परम्परित संरचना एवम् शक्तिलाई विकेन्द्रित गर्न मद्दत पुग्छ भन्ने धारण राखेका छन् । यसबाट प्रस्ट हुन्छ कि नारीमैत्री शिक्षण वा शैक्षणिकताले सन्तुलित समाजको निर्माण तथा समानताको पक्षमा यथेष्ट भूमिका खेल्न सक्छ ।

परम्परागत तथा शिक्षककेन्द्री शिक्षणको अन्त्य र सहकार्यात्मक सिकाइमा जोड सचेतना, सक्रियता अभिवृद्धि तथा स्वतन्त्रता एवम् सम्मानको खोजी समाजमा नारीको अवस्था कस्तो

छ भन्ने शिक्षण होइन कि कस्तो हुनुपर्छ भन्ने शिक्षण आवश्यक देखिन्छ। नारीवादी मान्यता तथा लैङ्गिक सन्तुलनका पक्ष प्रतिविम्बित कक्षा व्यवस्थापन, छात्रालाई दिइने भूमिका आदिमा संवेदनशीलता अपनाउनु आवश्यक छ। परम्परागत विधि, शिक्षक केन्द्रित तथा निर्देशनात्मक शिक्षणको गर्न नहुने प्रजातान्त्रिक, समावेशी, समाहित परिवेश निर्माणमा शिक्षक, प्रशासक, अग्रज विद्यार्थी, अभिभावक सबैको अहम् भूमिका रहन्छ। यसै सन्दर्भमा सीमान्तीयताको अग्रभूमिकरण महिलाका समस्या लैङ्गिक तथा वर्गीय आधारमा मात्र खोज्न नहुने धारणा आहुतिले आफ्नो कृति *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्गसङ्घर्ष* (२०७५) मा प्रस्तुत गरेकाले समस्यालाई विविध आयामबाट पर्सेल्नुपर्ने देखिन्छ। तसर्थ लैङ्गिक विभेद तथा असन्तुलनका पक्ष जातीय तथा अन्य विविध पक्षमा पनि रहेकाले तीसँग सम्बद्ध समस्याप्रति पनि सचेतता अपनाउँदै शिक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ। शिक्षण कक्षाकोठामा मात्र सीमित गर्न नहुने परिवार, समाज वा समुदायका वास्तविक अवस्था प्रस्तुत गर्न लगाई तिनको पुनर्संरचना निर्माणमा शिक्षार्थीलाई सचेत तुल्याउनु पर्छ।

लैङ्गिक चेतना तथा सन्तुलनका विषयवस्तु तथा व्यवहार एवम् सूचनामा छात्रालाई मात्र होइन छात्रलाई पनि प्रोत्साहित गर्नुपर्छ। त्यस्तै लैङ्गिक भूमिकाका सवालमा विद्यालय तथा घरमा सन्तुलन कायम गर्न गराउन छात्रलाई पनि सुसूचित गर्न सकेमा मात्र प्रभावकारिता बढ्न जान्छ। विद्यालयमा बिहान वा अन्य समयमा मैदानमा कवाज वा राष्ट्रगान आदि कार्य सञ्चलान गर्दा महिला तथा पुरुष शिक्षकको पालैपालो नेतृत्वदायी भूमिका स्थापना गर्न अनिवार्य हुन्छ। व्याच वितरण वा यस्ता कार्यमा छात्र वा महिला शिक्षकलाई मात्र केन्द्रित गर्नु हुँदैन। अभिभावक भेला बोलाएर लैङ्गिक सन्तुलनका पक्षसम्बन्धी जानकारी गराउँदा पनि प्रभाव सिर्जना हुन्छ।

त्यसैगरी समता, समानता, सामाजिक न्याय आदि मान्यताको अङ्गीकार गरी शिक्षण सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ। शिक्षणका क्रममा चित्र, उदाहरण दिँदा सन्तुलनको ख्याल गर्नुपर्छ। पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा, पाठहरू छनोट गर्दा परम्परित संरचनावादी मान्यता भएका, लैङ्गिक विभेद भल्कने वा विभेदकारी भूमिका दिइएका पात्र रहेका पाठ छनोट गर्नु हुँदैन। लेखक, विचार, पात्र, परिवेश, शीर्षक आदि सबै पक्षमा सचेततापूर्वक छनोट गर्नुपर्छ। शिक्षक शिक्षार्थीबिच सहकार्यात्मक सिकाइमा जोड दिँदै सम्मानपूर्ण सञ्चार तथा सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालनको आवश्यकता रहन्छ। समुदायका विविधता जस्तो, उमेर, लिङ्ग, अर्थ, जात, पृष्ठभूमि आदिमा आधारित शिक्षण छलफल तथा कार्यशालामूलक शिक्षण विधि प्रत्येक सिकारुका भावना, विचार, ज्ञान, अनुभव आदिको सम्मानपूर्ण व्यवहार सहअस्तित्वको निर्माणतर्फ लक्षित गर्न सकेमा नारीमैत्री शिक्षण सिर्जना हुन्छ।

लैङ्गिक तथा नारीमैत्री अनुसन्धान

रोबिन्सले नारीद्वारा नारीका लागि नारीसम्बन्धी गरिएका अनुसन्धानलाई **Feminist Research** भनेका छन्। मिचेल ओलिभर र मेनन ट्रेम्बलेले रम्परित अनुसन्धानात्मक प्रारूपभन्दा भिन्न सामाजिक परिवर्तनका लागि गरिने आधुनिक अनुसन्धानलाई नारीमैत्री अनुसन्धान भनेका छन्। ग्रेभ्स र साथीहरूले गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै किसिमका अनुसन्धान जसले सामाजिक वा लैङ्गिक असमानता हटाउन मद्दत गर्छन् र ती खास राजनीति (नारीकेन्द्री) बाट प्रभावित हुन्छन् त्यस्ता नारीमैत्री अनुसन्धान हुन् भनेका छन्।

नारी समस्याको उद्घाटन गर्दै समानता, समता, सशक्तीकरण, अधिकार आदिको सचेतना अभिवृद्धि गर्ने हेतुले गरिने अनुसन्धान नै नारीमैत्री अनुसन्धान हो। यसले लैङ्गिकता र यौनिकताका पक्षलाई पनि समेटेको हुन्छ। मौलिक अधिकार, विशेष अधिकार, अवसर, सफलताजस्ता पक्षको उद्घाटन पनि यस्ता अनुसन्धानमा गरिन्छ। लैङ्गिक भूमिका (उत्पादक, पुनरुत्पादक, अनुत्पादक, सामुदायिक), पितृसत्ताको प्रभाव, यौनिक हिंसा, वर्गीय, जातीय तहमा देखिने लैङ्गिक विभेद, नारीचेतना, लैङ्गिकताको भाषा, यौनिक राजनीति आदि नारीकेन्द्री अनुसन्धानका पक्ष हुन्। विद्यालयका लैङ्गिक व्यवहार, अवसर, छात्रछात्राका मानसिकता, सहभागिता, शिक्षकका भूमिका, शैक्षणिक सामग्रीमा व्यक्त लैङ्गिकता, कक्षाकोठाभित्र प्रयोग गरिने भाषा तथा हाउभाउ आदिको अध्ययन नारीवादी अनुसन्धानका क्षेत्र हुन्। विषय तथा पाठ वा रचनाका लेखक, पाठभित्रका विषयवस्तु, तिनका विचार, पात्र र तिनको अवस्था एवम् भूमिका, चित्र, परिवेश आदिको विश्लेषण नारीवादी दृष्टिले गर्न सकिन्छ। समाज, संस्कृति, परिवार, धार्मिक अनुष्ठान, कर्मकाण्ड, संस्थागत कार्यक्रम आदिमा व्यक्त लैङ्गिक अवस्था, भूमिका तथा सचेतनाका सन्दर्भलाई नारीवादी अध्ययनका विषय बनाउन सकिन्छ।

लैङ्गिक तथा नारीकेन्द्री जिज्ञासा

नारीमैत्री तथा लैङ्गिक अनुसन्धानका लागि विभिन्न जिज्ञासामा आधारिकत हुन सकिन्छ। जस्तै, विद्यालयका व्यवहार लैङ्गिक दृष्टिमा सन्तुलित छन् ? विद्यालय वा विश्वविद्यालयमा छात्रामैत्री अवसर तथा व्यवस्था छ ? महिला शिक्षक तथा पुरुष शिक्षकका भूमिका लैङ्गिक मैत्री छन् ? वर्गीय आधारमा समाजका दृष्टि वा महिलाका अनुभव कस्ता छन् ? जातीय आधारबाट महिला महिलाविच अवसरमा विभेद छ ? शिक्षित तथा अन्य महिलाका सामाजिक अवस्था वा अनुभव वा अवसरमा समानता छ ? सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा महिला सहभागिता प्रवर्धन गरिएको छ ? छात्राका समस्याप्रति पुरुष शिक्षक तथा छात्रहरू संवेदनशील छन् ? विभिन्न पेसा तथा व्यवसायमा समर्पित महिलाका गृहस्थीमा पति वा अन्य पुरुषको सहकार्य वा सम्मानपूर्ण व्यवहार छ ? विद्यालय वा विश्वविद्यालय तहका विविध

प्राज्ञिक तथा प्रशासनिक भूमिकामा महिलालाई अवसर (विशेष अवसर) दिइएको छ ? महिला नेतृत्व तथा पुरुष नेतृत्वले सञ्चालन गरेका संस्थाको प्रगति वा सञ्चालन शैली समान छ, वा भिन्न छ ? पाठमा समाविष्ट विविध विधा वा साहित्यका अन्य विविध रचनामा महिलाका भूमिका के कसरी स्थापना गरिएका छन् ? उक्त रचनामा मुख्य विचार कस्तो छ ? मातृत्वको अधिकारमाथि पति वा पुरुषको दबाव वा नियन्त्रण छ ? लाभका विशेष क्षेत्रमा महिलाको उपस्थिति सकारात्मक छ ?

त्यस्तै यससम्बन्धी अन्य जिज्ञासा हुन् : छात्राहरुलाई यौन दुराचार (शिक्षक, नातागोता, परिवार वा समाज) गरिएको छ ? छात्रा, महिला शिक्षक वा अन्य महिलाका संवेदनशीलतामा छात्र, पुरुष शिक्षक वा अन्य पुरुषको अभिमत कस्तो छ ? नारीमैत्री विशेष अवसरमा छात्रहरु बढी अपमानित वा बञ्चित भएको महसुस गरेका छन् ? (वर्गीय वा जातीय वा धार्मिक वा सांस्कृतिक पनि) महिला नेतृत्वबाट पुरुषहरु पछाडि पारिएका छन् ? लैङ्गिक सशक्तीकरणका लागि स्थापित संस्था वा समुदायको भूमिका सन्तोषजनक छ ? विशेष यौनिकता भएका व्यक्तिको अवस्था र अनभव कस्तो ? सम्पत्तिको अधिकारमा महिलाको अवस्था कस्तो ? लिङ्ग पहिचानपश्चात् भ्रणहत्या गरिएको छ ? त्यसमा महिला वा पुरुष सहभागिता वा दबाव भएको छ ? महिलालाई जोखिमयुक्त काममा जबर्जस्ती लगाइएको छ ? विद्यालयीय सामग्री, घरायसी पोसाक, खेलसम्बन्धी सामग्री, विद्यालय छनोट आदिमा लैङ्गिक विभेद छ ? विद्यालय, घर, समाज आदि सार्वजनिक स्थलमा प्रयुक्त लैङ्गिकताको भाषा कस्तो छ ? विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति सिर्जनामा लैङ्गिक विभेदको भूमिका छ ?

नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि क्षेत्र

कक्षा शिक्षणमा छात्राको सहभागिता । शिक्षिका तथा शिक्षकका छात्रा एवम् छात्रप्रतिको व्यवहार । सहकार्यकलापमा छात्रा वा छात्रको नेतृत्व वा सहभागिता । पारिवारिक लैङ्गिकताले छात्रा वा छात्रमा पारेको प्रभाव । कक्षा शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा उपयोग गरिएका सामग्रीमा लैङ्गिकता । पारिवारिक लैङ्गिकताबाट निर्मित मनोवैज्ञानिक पक्ष । विद्यालयको लैङ्गिक वातावरणले छात्राको सिकाइमा पारेको प्रभाव । लैङ्गिक सन्तुलनका लागि अभिभावकको भूमिका । शिक्षकले छात्रा तथा छात्रलाई गर्ने सामाजिक व्यवहारको अध्ययन । विद्यालयको वातावरणबाट प्राप्त लैङ्गिकताको अनुभव । विद्यालयमा भए गरेका समानता तथा समतासम्बन्धी व्यवहार । लैङ्गिक सशक्तीकरणमा विद्यालय वा शिक्षक वा परिवार वा अभिभावकको भूमिका । विद्यालय वा समाज वा घर परिवार आदिमा हुने यौन हिंसा तथा दुराचार । कृति वा पाठमा : शीर्षक, कथावस्तु, चरित्र र जैविकता, लैङ्गिकताको अवस्था, लैङ्गिक भूमिका, लैङ्गिक समस्या, लैङ्गिक चेतना र सशक्तीकरण, यौनिकता, लैङ्गिकताको भाषा वा भाषिक पक्ष ।

त्यस्तै अन्य यससम्बन्धी अन्य क्षेत्रहरू हुन् : औपचारिक वा अनौपचारिक सन्दर्भ वा परिवेशमा उपयोग भएको भाषामा लैङ्गिकताको प्रकटन । शिक्षणमा उपयोग गरिएका पाठ वा सन्दर्भमा लैङ्गिकताको स्थिति । मूल्याङ्कन प्रक्रियामा लैङ्गिकता (कक्षामा प्रश्न सोध्दा वा गृहकार्य दिँदा वा प्रश्न निर्माण गर्दा कस्ता पाठ सन्दर्भ, उदाहरण, उत्तरको अपेक्षा) । शिक्षक अभिभावक सङ्घ, व्यवस्थापन समिति, विविध समिति उपसमिति आदिमा लैङ्गिक सन्तुलनको अवस्था । महिला शिक्षक तथा पुरुष शिक्षकका भूमिका विद्यालयको भौतिक तथा सामाजिक वातावरणले छात्राको सिकाइमा पारेको प्रभाव । सार्वजनिक संस्थामा वा कार्यालयमा राखिएका बडापत्र तथा विभिन्न अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाको लैङ्गिक दृष्टिले विश्लेषण । सिकाइमा जातीय वा वर्गीय पक्षसँग सम्बद्ध लैङ्गिकताको प्रभाव । विद्यालयमा महिला शिक्षक तथा पुरुष शिक्षकद्वारा प्रयोग हुने लैङ्गिकताको भाषा । घरमा आमाबुबाद्वारा प्रयोग हुने लैङ्गिकताको भाषा र त्यसको प्रभाव । विभिन्न गीतमा अभिव्यक्त लैङ्गिकता । कार्टुन तथा विज्ञापनमा प्रस्तुत लैङ्गिक स्थिति । परम्परित उखान, टुक्का, लोकोक्ति आदिमा व्यञ्जित लैङ्गिकता । यातायातका सवारी साधन तथा मालबाहक साधनमा लेखिएका उक्ति आदिको लैङ्गिक वा नारीवादी अध्ययन वा विश्लेषण । सिर्जनामा उद्घाटन भएको विपरीत लिङ्गीय अनुभूति आदि ।

नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि विधि तथा प्रक्रिया

नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि अनुसन्धानमा गुणात्मक तथा मिश्रित पद्धति अपाउन सकिन्छ । तथ्य वा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा स्थलगत अध्ययन, कथात्मक सोधनी, घटना सन्दर्भ अध्ययन, मामिला अध्ययन, नृजातीय वा स्वनृजातीय अध्ययन, पुस्तकालयीय कार्य (Field survey, Narrative Inquiry, Phenomenology, Case study, Ethnography of Auto Ethnography, Library study etc.) आदि विधि तथा प्रक्रिया उपयोग गर्न सकिन्छ । यस्तो अनुसन्धानका लागि तथ्य सङ्कलनमा प्रश्नावली, अवलोकन, अनौपचारिक कुराकानी, प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, मतावली आदि उपकरणको उपयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ । प्रस्तुतिमा वर्णनात्मक विधिसहित साङ्खिकीको उपयोग पनि गर्न सकिन्छ । नारीमैत्री तथा लैङ्गिक अनुसन्धानका लागि औपचारिक सोधनी कम प्रभावकारी मानिने हुँदा अनौपचारिक विधि वा प्रक्रिया अपनाउनु उपयोगी हुन्छ । यसका लागि कुराकानी, छलफल, गहन अन्तर्वार्ता, अप्रत्यक्ष अवलोकन, स्वनृजातीय, कथात्मक सोधनी आदि प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

यो लेख मूलतः सैद्धान्तिक पक्षमा केन्द्रित छ । लैङ्गिक, नारीकेन्द्री तथा यौनिक पक्षमा केन्द्रित अनुसन्धानले समाजको रूपान्तरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । नारीमैत्री अनुसन्धान मूलतः विद्यालयीय पर्यावरण, पाठ्यपुस्तक, खेल, शिक्षण कार्यकलाप, शिक्षण सिकाइका

सामग्री आदि सबै पक्षमा केन्द्रित रही लैङ्गिक सन्तुलनका लागि दिशानिर्देश गर्ने अपेक्षामा अभिमुख हुनुपर्छ। नारीमैत्री अनुसन्धानले नारी समस्याको उद्घाटन गर्दै समानता, समता, सशक्तीकरण, अधिकार आदिको सचेतना अभिवृद्धि गर्ने हेतुले गरिने अनुसन्धान नै नारीमैत्री अनुसन्धान हो। यसले लैङ्गिकता र यौनिकताका पक्षलाई पनि समेटेको हुन्छ। व्यक्तिका मौलिक अधिकार, विशेष अधिकार, अवसर, सफलताजस्ता पक्षको उद्घाटन गर्दै यसका माध्यमबाट जुन जुन पक्ष या क्षेत्रमा लैङ्गिक विभेद, असमानता, अन्यास छन्, तिनको निराकरण गर्न सक्नुपर्छ। नारीमैत्री अनुसन्धानका लागि अनुसन्धानमा गुणात्मक तथा मिश्रित पद्धति अपनाएर कुराकानी, छलफल, गहन अन्तर्वार्ता, अप्रत्यक्ष अवलोकन, स्वनृजातीय, कथात्मक सोधनी प्रक्रियाबाट अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भसामग्री

- अर्याल, भोजेन्द्र (२०६८). *लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन*. काठमाडौं : ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन।
- अली, जोन जी. (सन् १९९६). *वेब्सटर्स डिक्सनरी*. अमेरिका : ओटन्हेइमर पब्लिसर्स।
- आचार्य, बलराम (२०६१). *लैङ्गिक अध्ययन*. काठमाडौं : नेसनल बुक सेन्टर।
- आहुति (२०७५). *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्गसङ्घर्ष*. काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). *सिद्धान्तका कुरा*. चौथो संस्क. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स।
- एङ्गोल्स, फेडरिख (सन् १८८४). *द ओरिजिन अफ द फेमिली प्राइभेट प्रपर्टी एन्ड द स्टेट* (अनु. राजेन्द्र मास्के). काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन।
- एस्कफ्ट, बिल र अन्य. सम्पा. (सन् २००६). *द पोस्ट क्लोनियल स्टडिज रिडर*. दो.संस्क. लन्डन, न्युयोर्क : रट्लेज।
- क्रोलोके, चार्लोटी एन्ड अने स्कट सोरेन्सन (सन् २००६). *जेन्डर कम्युनिकेसन थ्योरिज एन्ड अनलाइसिस*. क्यालिफोर्निया : सेज पब्लिकेसन्स।
- खनाल, राजेन्द्र (२०७५). *लैङ्गिक समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तर आधुनिक जिज्ञासा*. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन।
- टाइसन, लुइस. सम्पा (सन् २००६). *क्रिटिकल थ्योरी टुडे*. दो.सं. लन्डन, न्युयोर्क : रट्लेज।
- पिल्वर, जे. एन्ड आइ. ह्वेलहेन (सन् २००४). *फिफ्टी की कन्सेप्टस् इन जेन्डर स्टडिज*. लन्डन : सेज पब्लिकेसन्स।
- फुको, मिचेल (सन् १९७८). *द हिस्ट्री अफ सेक्सुअलिटी* (भोलुम १), न्युयोर्क : पान्थेन बुक्स।
- वट्लर, जुडिथ (सन् १९९०). *जेन्डर ट्रबल*. न्युयोर्क : रट्लेज।

खनाल : शैक्षणिकता र अनुसन्धानका सन्दर्भमा नारीवाद

- बन्धु, चूडामणि (२०७५). *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४). *साहित्य र समाज*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. तेस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बुभा, सिमोन द (सन्. १९४९). *द सेकेन्ड सेक्स* (अनु. रमेश सुनुवार). काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।
- बुभिनिक, मायरा एन्ड अदर्स. सम्पा. (सन् २००८). *इक्वालिटी फर उमन*. वासिङ्टन डी.सी : द वर्ल्ड बैङ्क ।
- वेबेल, अगस्त एफ. (सन् १८८३). *उमन इन द पास्ट, प्रिजेन्ट एन्ड फ्युचर*. (अनु. कृष्णदास श्रेष्ठ), काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६१). *पश्चिमी बलैसीका बाछिटा*. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. काठमाडौं : मोर्डन बुक्स ।
- मिड टि.ए.एन्ड ह्याङ्कस् एम. सम्पा. (सन् २००४). *अ कम्पानिअन टु जेन्डर हिस्ट्री*. अमेरिका : ब्लाकवेल पब्लिसिङ
- मिल, जोन स्टुअर्ट (सन् १८६९). *द एब्जेक्सन अफ उमन* (अनु. प्रगति सक्सेना). न्यु दिल्ली : राजकमल प्रकाशन प्रा.लि. ।
- मिलेट, काट (सन् २०००). *सेक्सुअल पोलिटिक्स* (रिप्रिन्टेड). अमेरिका : युनिभर्सिटी अफ इलिनोइस प्रेस ।
- मिल्स, सारा एन्ड मुलानी लुइस (सन् २०११). *ल्याङ्ग्वेज, जेन्डर एन्ड फेमिनिज्म*. न्युयोर्क : रट्लेज ।
- लुइटेल, समिरा (सन् २००८). *जेन्डर स्टडिज*. काठमाडौं : एकेडेमिक बुक सेन्टर ।
- लेन्ट्रिखिय, फ्रेड्क एन्ड थोमस मेक्लघलिन. सम्पा. (सन् १९९५). *क्रिटिकल टर्म्स फर लिटेररी स्टडी* दो.सं. सिकागो : द युनिभर्सिटी अफ सिकागो प्रेस ।
- वेदरल, आन (सन् २००९). *जेन्डर ल्याङ्ग्वेज एन्ड डिस्कर्स* (डिजिटल प्रिन्ट). न्युयोर्क: रट्लेज ।

https://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_pedagogy af6

<https://www.google.com/search?q=feminist+research&oq=feminist+re&aqs=chro>

me.1.69i57j0i51219.10579j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8